

FREDRIK ERIXON:

Monolitens undergång

En solig dag i slutet av maj 1966, fem år efter att Sydafrika gjort sig fri från det brittiska samväldet, stod en relativt ung (nyss fyllda trettio) och politiskt novis jurist vid namn F W de Klerk på ett podium i Pretoria och beskådade en militär styrkedemonstration av det vita Sydafrika. Han kunde inte annat än imponeras. Soldater med välpolerad utrustning och kolonner av tanks passerade välarrangerat förbi. I luften visade flyget sin kapacitet. Sydafrika var starkt. Stoltheten kände inga gränser.

Det var inte bara de serverade uppvisningarna som imponerade den konservative och apartheidlojale juristen, som nu var på väg in i politiken. Sällskapet på podiet hjälpte också till. Där stod hela gräddan av

Sydafrikas politiska elit. Alla ville de vara med och fira femårsdagen av Sydafrikas "hämnad" på britererna efter förlusten i Anglo-Boerkriget 1902.

Ikon och inkarnation

F Ws far, Jan de Klerk, var i egenskap av minister där. Liksom John Vorster, som senare skulle bli premiärminister och president. Men lyskraften hos den majestätiske Hendrik Verwoerd – premiärminister och apartheidsystemets chefideolog – glänste över alla de andra. Han var symbolen. Ikonen. Inkarnationen av det nya monolitiska Sydafrika. Med sitt rasåtskillnadsprogram hade Verwoerd stärkt de vitas självförtroende och säkrat deras makt. Bland boerna var han omåttligt populär, ingen ifrågasatte honom, och bland de hängivna beundrarna fanns självfallet F W

de Klerk, helt övertygad om systemets berättigande och framtida överlevnad.

Tillvaron för Nelson Mandela var vid samma tidpunkt helt annorlunda. I två år hade den medelåldrige juristen från Transkei suttit inspärrad i fängelset på Robben Island. Helt isolerad från omvärlden avtjänade han tillsammans med många andra politiska fångar, däribland Walter Sisulu och Mac Maharaj, det livstidsstraff som flera ANC-ledare blivit dömda till i den farsartade Rivoniarättegången.

Om Mandela var medveten om styrkedemonstrationerna i Pretoria är ovisst. Kanske kunde han läsa om den i någon insmugglad tidning, kanske informerades internerna om händelsen som ett led i fångvaktarnas strategi att bryta ned deras förhoppningar. Väldokumenterad är dock den kamp han hade fört mot det system som Verwoerd och de Klerk nu försvarade. Över den kände han sig stolt, trots att den kostat honom

Anatomy of a miracle: The end of Apartheid and the Birth of the New South Africa, Patti Waldmeir, Norton 1997.

mycket. Förvisso ångrade han en del navigeringar när han nu kunde samla tankarna och bläddra tillbaka i livets loggbok. Men det stora valet, att bli en del av kampen, att bli en frihetskämp, tvivlade han inte en sekund på.

Knappt trettio år senare, i maj 1994, stod F W de Klerk återigen vid Union Building i Pretoria. Även denna gång trängdes tusentals människor på gatorna och försvaret bjöd på imponerande flyguppvisningar. Kanske funderade de Klerk också nu på framtiden, men säkert är att han i tankarna blickade bakåt. De Klerk var stolt, platsen i historieböckerna var säkrad, och han kunde kosta på sig att fälla en tår.

Mandela blir president

Sällskapet var nu inte samma som förra gången. Borta var de gamla nazisympatisörerna och apartheidivarna. Deras roll i sydafrikansk politik var förpassad till historien. Bredvid de Klerk stod istället hans nya kompanjon, den ståtliga och välförtjänt stolte Nelson Mandela, som nu installerades som landets president. Brottet med apartheid var nu, i formell mening, fullständigt. Färgade och vita skulle i fortsättningen leva sida vid sida. Mandela och de Klerk, som var i färd att bilda en samlingsregering, symboliserade detta: det nya Sydafrika. Ingen av dem trodde nog det den soliga majdagen 1966.

Turena kring detta maktskifte är mycket intressanta, inte minst för att de ledde fram till en av världshistori-

ens få framförhandlade revolutioner, och boklådorna är välfyllda med historieskrivningar. Patti Waldmeirs nya bok *Anatomy of a Miracle* kan även läggas till dessa. På knappt 300 sidor berättar Waldmeir, som tidigare var *Financial Times* korrespondent i Sydafrika, begripligt och stilistiskt säkert sin version av de mytomspunna förhandlingarna. Några nya fakta i målet presenteras inte, därvidlag är boken medioker, men vad som gör Waldmeirs bok intressant är att hon tematiskt beskriver orsakerna till apartheidsystemets fall, hur det kommer sig att de Klerk mellan podiumbesöken bytt sällskap. Eller annorlunda uttryckt: varför boerna gav ifrån sig makten? Märkligt nog en sällsynt genre i litteraturen om Sydafrika.

Waldmeirs stil och ton är journalistens när den är som bäst. Intressant och variationsrik, med andra ord. Ibland står Waldmeir på fast grund och föredrar det trygga och säkra. Analyserna och slutsatserna grundar sig helt på fakta. Men ibland släpper hon greppet och ger sig ut på äventyr. Hon spekulerar, tänjer på gränserna, rör sig mot det farliga, och vågar sig på resonemang som många säkert uppfattar som historierevisionistiska och provocerande. Men det verkar stimulera Waldmeir. Hon vill bryta mönster och ifrågasätta. Hon vill inte vara den trötte trotjänaren som författar den officiella historieskrivningen. Som den drivna journalist hon är vill hon utforska det osagda.

Den vågade tonen bjuder Wald-

meir på redan från början, när hon försöker datera de första stappande stegen mot uppbrottet från apartheid. För att hänga med i hennes resonemang får vi gå tillbaka till den soliga dagen i slutet av maj 1966.

"Grand apartheid"

Verwoerd stod då på toppen av sin politiska karriär. Han var inne på sitt åttonde år som premiärminister och National Party hade det senaste valet gått starkt framåt. Bakom låg även lyckosamma år som minister för bantutbildningen och infödingsfrågor i Daniel Malans och Johannes Strijdoms regeringar. Verwoerd visste att han var uppskattad. Han hade gett boerna vad de allra helst önskade: "a power trip into the land of Mercedes", som Chester Crocker en gång uttryckte det. Han visste också att han ingjutit mod i boerna, stärkt deras folksjäl och kultur, och att de verkligen trodde på "grand apartheid", att de drömde samma drömmar som han. Vad han inte visste var att han nu bara hade tre månader kvar vid makten.

Den 6 september, mitt under en session i parlamentet, blev Verwoerd mördad. En sinnesrubbad tjänsteman, till hudfärgen vit, var gärningsmannen. Mordet, Verwoerds bortgång, chockerade hela nationen. Allt som man tidigare sagt och trott började man nu tvivla på. Allt som var fast förflyktigades. Drömmarna om monoliten, om boerkulturens överlägsenhet, kunde inte längre tydas, kanske de till och med försvann. I

vart fall var drömtydaren Verwoerd, psykologiprofessorn som blev premiärminister och översatte boernas drömmar till ett politiskt program, borta. Apartheid var nu på väg utför, menar Waldmeir.

Reformer genomfördes

Verwoerd efterträddes av den hårdföre justitieministern John Vorster, som haft ansvaret för att bekämpa Umkhonto we Sizwe. Den allmänna förväntningen var att apartheidsystemet nu skulle stärkas och att våldet skulle tillta. Förväntningarna fick rätt i så motto att det brutala samhällsklimatet levde vidare, men Waldmeir vill främst ta fasta på ljusglimtarna. Någoting hade hänt. Reformerna genomfördes i slutet av sextioalet och efter Sowetoupproret 1976 började många boer tvivla. Systemets brister kunde nu inte förnekas. Tvivlet sprang dock inte ur något ideologiskt eller moraliskt nytänkande. Idealisternas förklaringsmodeller kommer härvidlag till korta. I grund och botten var det materiella, ekonomiska överväganden som banade väg för förändringar. Apartheid hade blivit för dyrt. Systemet hade en kostnads-sida som inte alls var oväsentlig.

Det var, menar Waldmeir, moderniseringen av den sydafrikanska ekonomin som blottade problemen. Tidigare hade ekonomin inte tagit någon större skada, men när näringsstrukturen omvandlades mot en mer kunskapsstyrd produktion i slutet av sextioalet, alldeles efter Verwoerds död, uppstod allvarliga problem.

Utestängningen av svarta från kvalificerade yrken gjorde att det fanns en klar brist på arbetskraft inom betydelsefulla sektorer. Det hämmade kapitalbildningen och tillväxten. Vorster inledde därför en reformering av systemet i början av sjuttioalet och tillät bland annat svarta att ta kvalificerade arbeten. Trots injektionerna fortsatte den ekonomiska nedgången. Under åttiotalet blev de alltmer tydliga. Sydafrikas ekonomi var nu körd i botten. Omvärldens bojkotter var en bidragande faktor till att problemen blev akuta, men de skall inte överskattas. I grund och botten var det apartheidsystemet som hindrade den ekonomiska utvecklingen och det

”
I grund och botten var det materiella, ekonomiska överväganden som banade väg för förändringar. Apartheid hade blivit för dyrt. Systemet hade en kostnads-sida som inte alls var oväsentlig.
”

började stå klart för de flesta.

Waldmeir stöder sig mycket på ekonomiska resonemang när hon försöker förklara apartheidens sammanbrott. Ofta är de välgrundade och rimliga, men ibland är Waldmeir lite väl kategorisk. Visst är det sant att ekonomiska omständigheter kan förklara många förändringar av apartheid, men i sin ensamhet är de ofull-

ständiga, närmast själlösa. Andra faktorer bidrog också till att apartheid föll samman.

Waldmeir är trots sin fallenhet för ekonomi medveten om det och hon nosar på ämnen som moral, kultur och nationalism. Stundtals säger Waldmeir emot sig själv. Ibland dumpar hon ekonomiska förklaringar helt och hållet och flirtar obeslöjat med andra. Möjligtvis kräver hennes stilistik det, men motsägelserna blir ibland för grova. Men, icke desto mindre, Waldmeirs humanistiska sökande är givande. Hon skildrar förändringarna i boernas tankar, hur de successivt började bli medveten om att deras kultur, språk och historia skulle vara en del av Sydafrika fastän de blev på jämställd fot med de numerärt överlägsna folkgrupperna. Enligt Waldmeir var denna insikt avgörande. Boernas uppslutning kring apartheid hade, enligt denna förklaring, i hög grad byggt på en rädsla för att deras egen kultur än en gång skulle tryckas ner och med sig i fallet tog därför illusionen ett för boerna viktigt argument.

ANC:s respektingivande policy om "icke-rasism", att inte kämpa mot de vita utan mot systemet, betydde mycket för denna process. Boerna började inse att de svarta inte ville komma till makten för att skapa ett omvänt apartheid. De var inte ute efter att ge igen. Instinktivt kände de motvilja inför den tanken och på ett snusförnuftigt sätt resonerade sig många fram till slutsatsen att det aldrig skulle fungera. Sydafrika behöv-

de samarbete och enande, inte mer av splittring och förtryck.

Självfallet är denna beskrivning idealiserad, det medger Waldmeir själv. Känslorna hos många svarta var upprörda och de glömde inte vad boerna hade gjort mot dem. Bland de fångslade grodde revanschistiska stämningar och i gerillatrupperna spreds myter om de svartas överlägsenhet. Detta försvårade processen och gav regeringens konservativa kritiker vatten på sin kvarn. De varnade för farorna och ville förlänga den väpnade kampen. När regeringen inte hörsammade deras viljor, tog många saken i sina egna händer. För både ANC och regeringen gällde det att stävja dessa känslor. Kraven på ledarna blev stora. Och de ökade när de formella förhandlingarna inleddes. Att skapa ett system som alla kände sig delaktiga i blev den överskuggande uppgiften. Psykologin var härvidlag avgörande.

Konkreta förhandlingar

Under apartheidens slutskede stod förhandlingstaktiken i centrum. Visst hade den tidigare varit viktig, men nu gällde det inte bara "samtal om samtal om förhandlingar", som det

från början var. Nu var uppgiften konkreta förhandlingar. Och sådana lyckas bara om alla får något. Och från bordet går man inte utan att ha kommit fram till något. Waldmeir ägnar många sidor åt detta, och hon kan sin läxa. Hon vet att inte underskatta psykologins betydelse. Noggranna studier och långa samtal med grannarna i Lusaka – bland annat Joe Slovo och Thabo Mbeki – under åttio-tioalet har gett henne den erfarenheten.

Boerregeringen var i förhandlingarna redan från början i underläge. Trycket från ekonomin och omvärlden var hårt. De visste om vilka som hade det moraliska övertaget. Dessutom hade man ingen agenda. Ingen hade några klara svar. Inte P W Botha, och inte F W de Klerk. Regeringen var helt enkelt inte tillräckligt förberedd och förhandlingsduglig.

De förhandlingsskickliga ANC-ledarna, bland annat Nelson Mandela och Cyril Ramaphosa, visste däremot bättre. Visst fanns det en intern opposition emot förhandlingslinjen, men de var tillräckligt eniga för att kunna formulera en egen agenda för samtalen. Det gjorde dem starka och

bättre skickade än regeringen på att förhandla. De kunde undvika fällorna och avfärda alla kosmetiska förändringar som regeringen föreslog. Full delaktighet krävdes. De var omutliga på kraven om demokrati och majoritetsstyrke. Deras sekellånga kamp hade inte syftat till skenbara förändringar, som enbart skulle leda till att apartheidledarna såg bättre ut i omvärldens ögon. Det hade för ANC varit att vanhedra alla de som fått betala motståndet med sitt liv.

Eftersom regeringen famlade försökte den att dra ut på förhandlingarna. Resultatet av denna strategi blev dock inte vad den väntat sig. Det föranledde sammanbrotten i förhandlingarna (Codesa II) och tillsammans med regeringens oförlåtliga slapphet i Boipatongmassakrerna gjorde det att ANC:s övertag blev ännu större. När förhandlingarna sedan återupptogs hade regeringens förhandlare Roelf Meyer inte mycket att komma med. Trycket från de egna leden växte nu också. En folkomröstning bland de vita två månader tidigare hade visat på ett klart stöd för reformer. Till slut fanns bara en utväg från förhandlingarna: att erkänna apartheidens fall.